

לך דך תשפ"א

המסורה

בנתיבות

עלון מספר 3

סימני פסוקים של הפרשיות, וְקוֹי/וְקוֹי (הפסרה – ישעיה מ' ל"א)

יש בזה גם סודות התורה.⁴

הסימנים שבדפוסים

בדפוסים נדפסו מִסְפְּרֵי הפסוקים בסוף כל פרשה ופרשה, וסימן שהוא בגימטריא של מספר הפסוקים. רובם של הסימנים נמצאים בכת"י השונים, והם באמת שם אדם. אבל יש חלק לא מבוטל של סימנים בדפוס החומשים שאינם שם אדם, חלק מהם ודאי לא מבעלי המסורה, וחלק מהם מסתבר שאינם מבעלי המסורה. וזה מתחלק לשלש קבוצות של סימנים: א', יש סימנים שאינם שם אדם אלא הם תיבה שנמצאת בסוף אותה פרשה. ב', יש כמה שנדפסו בטעות או בדפוס יתר בדפוסים יתר מאוחרים. ג', יש פרשיות שלא נדפס סימן בדפוס או שנשמט בדפוסים שאחריו, ובשלב מסוים המו"ל ראו את זה והמציאו מעצמם סימנים, והם אינם כלל על דרך בעלי המסורה, ונבאר.

א. סימנים ממוילים בסוף הפרשה

הסימן "נמלו" הוא דוגמא של סימני פרשיות⁵ של תיבה שנמצאת בסוף הפרשה (תיבה השניה מסוף הפרשה). סימנים מעין אלו לא נמצאים ברוב רובם של הכת"י, בפרט המדויקים. יש כת"י אשכנזיים (שידועים כאינם מדויקים) בודדים (כת"י פיס 2, אוקספורד 36) שיש בהם סימנים מאוד קרובים לסימנים אלו שבדפוסים, אבל כמעט ודאי שסימנים אלו הם המצאות של מסרנים יחידים, ואינם מבעלי המסורה. אחד הראיות לכך הוא שיש הרבה סימנים בכת"י אלו ששינו את לשון הפסוק כדי שהמספר יתאים⁶, וזה דבר שבעלי המסורה לא היו עושים.⁷

ב. סימנים שהם תוצאה של טעות הדפוס

לענין סימן השני "מכנדיב", יש כאן רק טעות דפוס "תוקנה" באופן לא נכון על ידי מדפיס מאוחר יותר⁸. במקראות גדולות דפוס

בסוף פרשת לך לך ברוב חומשים כתוב שהסימן של קכ"ו הפסוקים שבפרשה הוא "נמלו" ו"מכנדיב". סימנים אלו הנם דוגמאות לשתים (מתוך שלש) סוגים שונים של סימנים שאינם מבעלי המסורה (ויבאר בהמשך). וזאת למרות שהסימנים המקוריים של מספר פסוקי הפרשיות הם מבעלי המסורה¹ כפי שיבאר בהמשך.

סימני פסוקים מבעלי המסורה

"לפיכך נקראו ראשונים סופרים שהיו סופרים כל האותיות שבתורה" (קידושין ל). כתב ר' אליהו בחור בספרו מסורת המסורה (הקדמה שלקט קצוב לסוף ד"ה אך המעשה, עמ' 57) "המעשה אשר עשו בעלי המסורת הוא, שהשתדלו בכל מאמצי כחם, ולא נחו ולא שקטו עד שמנו כל הפסוקים והתיבות והאותיות² מכל ספר וספר, לפיכך קראו להם סופרים, וכו' וכן מנו לפסוקים, לתיבות, ולאותיות שבכל פרשה שבתורה, ונתנו בהן סימנים כגון בראשית פסוקו קמ"ו ס"י אמציה, פרשת נח פסוקו קנ"ג סימן בצלא"ל, וכן בכל פרשה נתנו שם אדם לסימן."

בהרבה כת"י כתוב את מספר הפסוקים בסוף כל פרשה ופרשה בתורה, ובכל ספר בנ"ך. ובחלק מהם יש גם סימן למספר הפסוקים. אבל בכמעט כולם הסימן הוא שם של אדם, כמ"ש רב נטרונאי גאון³ וכן"ל בשם ר"א"ב. וכ"כ בקרית ספר למאירי (ח"ג, סוף פקעת נבאשית) "סימן להם בשם אדם". ובנוסף, בשמות לא שגרתיים לפעמים מציין המאירי באיזה מכ"ד ספרים נמצא שם זה (רוב רובם נמצאים בדניאל עזרא ודברי הימים, כנראה מפני ריבוי השמות ששם). בפשטות הסיבה שרשמו שם של אדם הוא כדי שיהיה דרך יותר קלה לזכור את המספר (כמובן לאלו שידעו את התנ"ך ושמות שבה בעל פה) כלשון מחברת תיאגין "שישמר בו המנין ולא תשגה בו". ומסתבר

אצל התימנים בשם "מחברת תיאגין" (נדפס פריז תר"ל). ושם כתוב בתחילת רשימה זו "ואעשה לכל פרשה ופרשה שם איש ידוע".

⁴ כתב השל"ה (לכלי התלמוד לוח סמ"ך, ס"ק ש"ג) לענין הסימנים שבגמרא "ראיתי הרבה בני אדם, כשיש סימן בגמרא, אין לומדין הסימן ואין קורין אותו, וחלילה לעשות כן. ואני חושב כי **סודות גדולות מרומזים בסימנים**, נוסף על הפשוט מה שמורה הסימן". והביא המב"ח (הקדמה ענף ד' בסופו, מובא נמצא המסורה פ"ו עס קצת תוספת) את דבריו לענין סימנים במסורה. המב"ח לא דיבר על סימני הפרשיות, אלא סימנים שונים שניתנו במסורה במקומות שונים כדי לזכור רשימות פסוקים, או חילוקים בין תיבות (ומנה שם ד' סוגים), אבל מסתבר שדבריו שייכים גם לסימני פרשיות.

יש כמה ספרים שדרשו את סימני הפרשיות הנדפסים בחומשים, ע"י ספר אמרי שפר (תש"ט), חיי צחק (תש"ז), קונטרס סימני דאורייתא בספר תפוחי חיים (תשנ"ט ע"י בן המחבר), הרב דוד פיינשטיין (נחומק של ארטסקול), פני החמה (קרית ספר תש"ע). וברור שהמחברים ז"ל לא ידעו שיש שיבושים (ועוד קשיים) בסימנים הנדפסים בחומשים, ולכן אין להביא ראיה מזה שפירשו סימנים שהם ט"ס וכדומה, מפני שהם לא ידעו שיש לפנייהם טעות, וברור שאם היו יודעים, היו מושיבים ידיהם מלפרש הסימנים שאינם באמת מבעלי המסורה. ⁵ סוג זה נמצא בפרשיות נח, לך לך, ויצא, מקץ, שמות, וארא, בשלח, תרומה, אחרי מות, בהר, מסעי, כי תבוא, נצבים, וזאת הברכה. ברוב פרשיות אלו יש גם סימן של שם אדם שנכתב ע"י בעלי המסורה.

⁶ למשל בפרשת וישלח יש סימן "מהיטבאל אב מזהב", ובמקרא כתוב (נבאשית לו מט) "מְהִיטְבָּאֵל וגו' בַּת מִי זָהָב". בפרשת בא כתוב "ואימיה", במקום "אִמְיָה" (שמות יג י). בפרשת פקודי כתוב "איהלום", במקום "וְיִהְיֶה" (שמות לט יא). בנדפס לא העתיק הסימנים שיש בהם נוסח מעובד של המקרא, יתכן מפני שהמו"ל ידע שאין להם מקור מוסמך.

⁷ המנחת שי (עולא י) הביא ראיה לגבי כתיב של תיבה במקרא שם, מהמובא בסימן של פרשה זו. ואם לא היו מקפידים להביא את התיבה כמו שכתובה א"א להביא מזה ראיה.

⁸ כאן רק מקרה אחד מתוך כמה פעמים שקרה כך בסימני הפרשיות. חלק מטעויות הם בדפוס יתר (ויקרא, צו, מצורע), וחלק מהם בדפוסים יתר מאוחרים (ראה).

¹ הרבה מהכתוב במאמר זה מבוסס על מאמר הנפלא של הרב מרדכי קצנלבוגן (קובץ סיני קטו-קמ"ז עמ' 1-2). ראיתי גם מאמר בספר היובל לרב מרדכי ברויאר (עמ' 171-157), מאמרו של הגר"ח סופר (קובץ בית אהרן וישראל כרך 5 עמ' קי"ז-קי"ט, ועם הוספות בספרו תורת יעקב ח"א פקעת פקודי סי' פ"ז), ותגובת הרב נתן קמנצקי (קובץ בית אהרן וישראל כרך קס"א עמ' קע"א-קע"ב), ואקדמת מילין בספר פני החמה (קרית ספר תש"ע).

הנתונים של הסימנים בכת"י השונים מבוססים על מחקר רחב שנעשה ע"י ידידנו ר' יעקב שונוברג מרמת בית שמש (העוסק עכשיו על ההדחת ספר המסורה העתיק "אכלה ואכלה" ע"פ כמה כת"י ומקורות שונים) מתוך 303 כת"י ממקורות שונים (אשכנזי, ספרדי, תימני, ומזרחי), וגם על ספר "המסורה" (לונדון תר"מ-תרמ"ה, ח"ד עמ' 452-450) וספר מבוא למסורה (לונדון תרנ"ו, פרק ו').

² מספר התיבות והאותיות מובא במאירי בסוף כל פרשה, וכן ראיתי בכת"י מודרד 1 בסוף הספר. מספר האותיות לא נדפס לכל פרשה ופרשה (אבל נדפס בסוף ספר בראשית מספר האותיות בספר). בדפוס תקס"ד נדפס, כנראה לראשונה, בסוף כל התורה סך הכל תיבות ואותיות שבכל התורה (עם סימנים שלא מתאימים לדרך המסורה). מספר התיבות נדפס בכמה פרשיות (בדפוסים רפ"ד-תפ"ג בפרשיות מקץ, קרח, חוקת, בלק, ואתחנן, עקב. בדפוס תקס"ד נשמט של פרשת קרח, ואתחנן, עקב. ובדפוס תרכ"ו נשמט גם של חוקת ובלק). צ"ב למה נדפס רק על פרשיות אלו. יתכן שרק באלו מצא מו"ל הראשון מספר התיבות בכת"י שהיו לפניו, או יתכן שיש בהם לימוד מסוים (כמו למשל לענין פרשת מקץ נמסר בשם הגר"א, ע"י חומש הגר"א ריש מקץ, שזה להורות על "פוט"י פְּרָע" (נבאשית מה מה ט) או "אֲבָרָה" (נבאשית מה מה) האם כתובים בתיבה אחת או כשתי תיבות).

³ כך מובא בשמו (מסורת התורה והנביאים, וילנא תרס"ו, עמ' 13) "חכמי טבריא, מיזיאי, אחר חתימת התלמוד ספרו ומנו תיבות, פסוקים, ופרשיות, שבכל כ"ד ס'פרי ק'דש, ומסרו לנו סימנים, שם אדם שהוא בגימטריא כמספר אותיות הפרשה, וכן מילם." [נוסח הציטוט צריך קצת תיקון, וגם צריך ביורר היכן מצא הרב פינפער את דברי ר"ג].

כמו כן יש ספר ישן הכתוב מלפני כאלף שנה "ספר החילופים" ע"י מישאל בן עוזיאל (נדפס ירושלים תשכ"ה), והוא בעיקרו רשימה של מחלוקות בן אשר ובן נפתלי במקרא, אבל נמנה בו גם הסדרים ומספרי הפסוקים וסימן למספר זה שבכל פרשה ופרשה. הספר כתוב בערבית, אבל יש תרגום קדום שהיה מקובל

אבולעפיה, מדריד 1) הוא "וקן" (שהו' היא חולם של הק' ולא נשמעת, והי' צרויה, וחסר יו"ד הרבים בסוף¹⁶). אבל בדפוס ש"ז ושע"ח הצייר נדחף מתחת לאות ו', וממילא השתבש ניקוד המילה. מאידך בתהלים מנוקד בכל המקורות "וקן" (שניקוד הק' הוא חולם חסר, והו' צרויה, ואיננה החולם של הק').

במס"ק בשתי המקומות (נדפס, וגם כתי"י כמו כתי"י) נמסר "לית", וזה מוכיח שיש שינוי בין הניקוד של שתי התיבות. בנדפס ישקצתוספת במס"ק במקומות אלו שמטרתו הוא להורות איזומילה מנוקדת כד, ואיזוכך. בתהלים נוסף "וחדוקווי", ופירושו שבישעיה היו"ד צרויה ולא הו', אבל מכיון שבדרך כלל לא כתוב ניקוד במילים במס"ק¹⁷, הסתפקו ביו"ד נוסף כדי להראות שהיו"ד צרויה (אבל לכאורה אין כוונת המס"ק לדון בכתיבת י' האחרון). ובישעיה נוסף במס"ק "וחדוקווי"¹⁸, ופירושו שבתהלים הו' הראשון הוא חולם חסר, והו' השני צרויה ונשמעת, וכך צריך להיות בתהלים "וקן".

הרד"ק (ישעיה, תהלים, שרשים "קוה". ועי' מכלול י' רע"ב, וציון הפסוק של רע"ב) כבר העיר על תופעה זו, וכתב (תהלים ס) "בהנעת היו"ד, שהיא במקום עיין הפעל, והוא"ו למשוך כוא"ו"ו שומרי" (דהיינו שהיא חולם ולא נשמעת), ויו"ד הרבים נפלה מהמכתב (דהיינו שהיא כתובה ח"י).¹⁹

וכמו כן כך לכאורה מבואר באבן עזרא (שמות ט ג) שכתב "שההיו"ו וכו' יתחלף ביו"ד וקוי ה' יחליפו כח".²⁰ וכ"כ הר"ש פרחון²¹ במחברת הערוך ("קוה", ח"ב עמ' נט) ש"יחליפו וי"ו של עיקר ביו"ד במלת וקוי ה' יחליפו כח". וכ"כ גם בספר הזכרונות לר' אליהו בחור ("קוה", כתי"י ח"ב עמ' 367) על הפסוק בישעיה "קוי קריני".

כמו שהזכרנו הגם שבדפוס הניקוד בפסוק בישעיה היה נכון עם י' צרויה, אח"כ בש"ז ושע"ח השתבש הניקוד. אבל תוקן הדבר בתפ"ג בנוסח הנביא, ובהפטר פרשת לך לך בתקס"ד, תרכ"ו²², וחומש מאור עינים (רו"ה, וגם ציטט לשון הרד"ק), וכן הוא היום בחומשים ונביאים המדויקים.²³

רפ"ד (וכן הוא גם בדפוס ש"ז), הדפיסו כאן את הסימן "מכנדב". וזה בוודאי טעות שהרי הגימטריה היא קט"ז, ולא קכ"ו שהוא מספר הפסוקים. בדפוס שע"ח (שתקנו הרבה דברים, אבל כנראה הכל על פי סברא, בלי מקורות מכת"י) "תקנו" את הטעות והדפיסו "מכנדיב" כדי שהגימטריה תתאים למספר הפסוקים, וכנראה שלא רצו לשנות באופן שישנה את קריאת הסימן. וכן הוא בכמעט כל הדפוסים עד היום. אבל זה לא נכון, ותיקון הטעות אמור להיות "מכנדיב", "והוא שם אדם בספר עזרא" (לשון המל"י). ובאמת כן נמצא בספר עזרא (י"מ)⁹ השם "מְכַנְדִּיבִי". וכך הסימן מופיע בכל הכתי"י.

ג. סימנים שהם המצאה מאוחרת

ראוי להעיר שיש כמה סימנים שהם פשוט המצאה מאוחרת של מאן דהו¹⁰ שניסה לחקות את מעשם של בעלי המסורה. יש כמה פרשיות שלא נדפס עליהם סימנים בדפוס ראשון (תולדות, פקודי¹¹) או שנדפסו ונשמטו בדפוסים שאחריהם (ויחי). וקמו מדפיסים¹² וראו שחסר סימן, וכתבו סימן מדעתם. אחד הסימנים המובהקים שאינם מבעלי המסורה הוא שלא כל הסימן הוא כלול בגמטריה, ומכיון שסיבה העיקרית של הסימנים היה לזכרון, א"א להכליל בסימן אותיות שאינם מהגימטריה.

לדוגמא, בדפוס נדפס סימן של פרשת ויחי שהוא "מְלָה"¹³. מסיבות טכניות¹⁴ נשמט מספר הפסוקים והסימן בדפוס ש"ז, וכך היה גם בדפוס שע"ח ותפ"ג. בדפוס אמ"ד ת"מ הוסיפו סימן "פה אל פה"¹⁵.

וקן/וקן (הפטרה – ישעיה מ' ל"א)

בעלי המסורה טרחו בהרבה מקומות להבדיל בין תיבות שכתובים באותם אותיות, אבל אין ניקודם שווה. ויש מקומות שיותר בולט הצורך בזה, מכיון שלמעשה השתבש בהמלך השנים. דוגמא לזה הוא התיבה "וקוי" שכתובה פעמיים במקרא (ישעיה מ ל"א, תהלים לו ט). הניקוד בישעיה בדפוס רפ"ד ובכתי"י (למשל כאר"צ וכת"י, כתי"י

⁹ וכן מבואר במנחת שישם שדן לענין ספרים שכתוב בהם שם "מבנדב" עם אות ב' לאחר המ', והכרע שצריך לכתב באות כ', והביא "ראיה גדולה שהרי היא סימן לפסוקי פרשת לך לך שהם קכ". כל כך היה פשוט למנחת שישעיה סימן של פרשת לך לך הוא אותו פסוק שהיה יכול להביא ראיה מזה לענין אות השניה של התיבה, הגם שלפני המנחת שישעיה דפוס ש"ז, שבו היה חסר האות יו"ד לגמרי.

¹⁰ המ"ל באותו תקופה היו רגילים בכך. לדוגמא בתנ"ך אמ"ד ת"ט כתבו סימן למספרי הפרקים של הנוצרים. גם הסימן של מספר הפתוחות וסתמות בכל התורה הוא "אני אליהו יהודה לאון מגיה וסופר טוב בלא"א וכו". ואלו ברור שלא קשורים כלל וכלל לבעלי המסורה.

¹¹ יש שמועה (עי' תפוחי חיים) שבדפוס קדמון היה כתוב "בלי כל סימן", ואח"כ נשמט מחמת אי הבנה מצד המדפיס. אין שום סמך לשמועה זו, ובאמת גם בדפוס לא נדפס סימן כאן (ומסתבר שנשכח מחמת הסימן של ספר שמות), ובכתי"י יש סימן, ברובם "עֲזָה" (מל"ב טו ט), ובמקצתם "סֶבֶכ" (שם"ב כ"א יח).

¹² בעיקר ראיתי את זה בחומש אמ"ד ת"מ (דפוס של השפתי חכמים). אביו של הנביא מיכיהו (מל"א כז ט).

¹³ בדפוס נדפס קודם את הסיכום של פסוקים וסדרים ופרשיות של ספר בראשית, ואח"כ כתוב "פ.ה. ימלה סימן". וכנראה עקב המיקום לא הבינו שהוא מספר פסוקים של הפרשה.

¹⁴ יש עוד דברים שהזכירו בסוף כל הספר כמו מספר הסדרים ופרשיות, ובדפוסים מאוחרים גם מספר פתוחות וסתמות. בעזרת הש"ת נדון בהם בפרשת ויחי.

לגבי מספר הפסוקים לפעמים יש אי התאמה למספר הפסוקים בספרים שלפנינו, ובחלק מהמקרים זה מחמת טעות הדפוס (כמו פרשת צו), אבל בחלק מן המקומות הוא מחמת אופן אחר בחישוב הפסוקים, ובעזרת הש"ת נבאר את זה באחד מפרשיות אלו (וישלה, יתרו, ואתחנן).

¹⁵ זה תופעה יחסית נדירה, שמתוך מעל 9000 מילים שכתובים חסר יו"ד זה (בְּלוֹ – היא ציר"י, חוץ מכאן יש עוד ששה מילים שכתובים חסר יו"ד זה (בְּלוֹ – פעמיים בירמיה לח יא כמו שהעיר הרד"ק שם; גֹּזַ – ירמיה כו ו, מד ת. עזרא ו כא, דה"ב לב יג. כן מבואר במס"ג ירמיה לג ט, ועל פיו תיקן המנחת שישעיה כו ו, וג' האחרים תיקן זליגמן בער).

ואין לדמות פסוק זה לפסוק אחר "וְשָׁכְרוּ וְקִי" (ירמיה כה כז), ששם הק' בשו"א והיו"ד בשורוק (והיו"ד במקום א' של השורש "קאה" כמ"ש הרד"ק שם). וכעין זה מבואר בדברי היעב"ץ בלוח ארש (עמ' לו, אות לו) לענין "קבץ קיץ מארבע כנפות הארץ" (הנאמר אחרי "ברוך מקדש שמך ברבים"), שהדיעה שסוברת שיש לנקד "קוץ" מלשון הקאה, אינו נכון שאם כן היה צ"ל "קָאֵץ" [ומ"ל סידור בית יעקב כתב שם בדעת היעב"ץ שצ"ל "קוץ", והוא לא עיין בלוח ארש שכתב להדיא שיש לנקד "קָוִץ"]. וע"ע בספר קרבני לחמי (עמ' מ"ו, אות ז') והליכות אבן

ישראל (סנה פכ"ז סע"ח והערות סס), וצ"ע טובא.

¹⁷ בתרכ"ו מחקו י' האחרון, ונקדו י' הראשון בצירי. ובכמה דפוסים בין רפ"ד לתרכ"ו (ש"ז, שעה"ת, תפ"ג) נדפס בטעות "וקווי". וכנראה שטעות זה (בנוסף לט"ס במס"ק בישעיה כבהמשך) הוא פשר דברי המנחת שישעיה בתהלים שכתב שמהמסורה בדפוס נראה כנוסח האבן עזרא (ע"ע בהערה בהמשך) שבתהלים היו"ד צרויה, ובישעיה הו' צרויה.

¹⁸ ברפ"ד הכתב לא כ"כ ברור, ונראה קצת כאילו כתוב "וקווי". אבל זה לכאורה א"א שהרי א"כ המס"ק בישעיה ותהלים סותרים זה את זה איך פסוק השני שונה מהפסוק שנמסר עליו "לית". ולכאורה צ"ל "וקווי", וכן נראה מצורת האותיות שם שהיו"ד הראשון חלק בלי בליטה בראשה, ובזה דומה לו' שלפניו, רק שרגלו נקטעה. ויו"ד האחרון יש לו בליטה כמו יו"ד.

¹⁹ ועי' בהערות של הליכות אבן ישראל שם בביאור דבר הרד"ק בישעיה, ולכאורה אינו מובן אפילו בדברי הרד"ק שם, ובדואי לא בדבריו כאן.

²⁰ דברי האבן עזרא בתהלים צריכים קצת ביאור. כתב שם "היו"ד תחת הו"ה", שלכאורה פירושו שהיו"ד במקום הו' של השרש "קוה", וא"כ בפסוק שם ה' מנוקד, והו"ו רק חולם. וכתב המנחת שישעיה (תהלים ס) שלכאורה לפי האבן עזרא בתהלים נקוד "וקן" ובישעיה "וקן" (שמבואר במסורה שהם שונים זה מזה, כמ"ש בספר בני רשף תהלים שם).

המנחת שישעיה לא שם לב לדברי האבן עזרא בשמות, מפני שהם לא במקומם כלל, ושם מבואר שמודה לדברי הרד"ק. וכבר העיר זליגמן בער לזה בהערותיו לישעיה, והציע שצריך לשנות מילה אחת באבן עזרא וצ"ל "ציר"י תחת הו"ו", ו"תחת" כפשוטו שכתוב מתחת לאות ו' ניקוד ציר"י, ואין פירושו "במקום". ובזה מיושב סתירת האבן עזרא, וגם תואם לנוסח ספרים המדויקים (כמו שהביא המנחת שישעיה).

²¹ מחכמי הדקדוק, חי בספרד בסוף אילף החמישי.

²² אבל בנוסח הנביא בדפוס תרכ"ו העתיקו מש"ז ושע"ח, ונקדו את הו' בצירי". ואין בזה חידוש שבהפטרה הדפיסו נכון ולא בנביאים, שההפטרה העתיקו מדפוס תקס"ד שנעשה ע"י המנורת שלמה שהיה דייקן, אבל הנ"ך העתיקו ממקורות אחרים מכיון שהמנורת שלמה לא הדפיס את הנ"ך (הגם שרצה לעשות כן). ותופעה דומה יש בהפטר פרשת פקודי (מל"א ח).

²³ אחרי שכתבתי מאמר זה, ראיתי בקובץ בית אהרן וישראל (כרך ק"ג) את מאמרו של הרב ד"ר בענין זה. ומשנה לא זהה ממקומה, וברור שיש לתקן בעל קורא שקורא את הו' בצירי". והסיבה פשוטה שמכיון שבכתי"י המדויקים היו"ד צרויה, וכן הכריעו בעלי דקדוק המובהקים שאנו סומכים אליהם בכל מקום (רד"ק, אבן עזרא, מנחת שישעיה, רור"ה), אין שום נפק"מ בעוד כתי"י (שלא ידוע על דיוקם) שהו' מנוקד בצירי. וכדברי רש"ד (על"ס לתוספת שם"א ז ד"ה ויעלמו) "המון הספרים לא יפחידוני לזוז מהגהת הא"ת (ומנחת) שהחלף בעקבותיו".